

ભારતીય લોકસંસ્કૃતિની મૂલ્યવાન સરવાણી: મરસિયા

ભાવિનકુમાર અજીતભાઈ ગઢવી ,પીએચડી શોધાર્થી ,અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ,સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી,વલ્લભ વિધાનગર, ઇમેઇલ: bagadhvi@gmail.com

પ્રસ્તાવના

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના સંદર્ભમાં મેં અહીં મરસિયા વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં એક મહત્વનું સ્વરૂપ એટલે લોકગીત. વિવિધ સાહિત્યકારોએ પોત પોતાના મત મુજબ લોકગીતોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે અને તેના પ્રકારો આપ્યા છે જેમાં, હાલરડાં, ગોરમાના ગીતો, લગ્નગીતો, રાંદલના ગીતો, તુલસીવિવાહનાગીતો, ઉત્સવમેળાના ગીતો, રાસ/રાસડા, ગરબા/ગરબીઓ, સંતવાણી/ભજન અને મરસિયાનો સમાવેશ થાય છે. આ દસ પ્રકારોમાંથી અહીં આપણે મરસિયા વિશે થોડી વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે. ભારતીય સંતો, ઋષિમુનિઓ, ચિંતકો અને સમર્થ સાહિત્યકારોએ મૃત્યું સંદર્ભે અનેક વાતો કરી છે. જે જન્મે છે તેનું મૃત્યું નિશ્ચિત છે એ સનાતન સત્ય છે પરંતુ એનો આત્મા અમર છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ પણ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અર્જુનને પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનુંદર્શન કરાવીને આત્માની અમરતા, દેહની નશ્વરતા અને કર્મનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો હતો. માનવજીવનની નશ્વરતા શાશ્વત હોવાં છતાં વ્યક્તિ દુઃખ્યવીમોહમાયાને કારણે સંબંધોની માયાજાળમાં ફસાય છે આથી તેને સ્વજનનીવિદાય જરાક ખટકે છે. આ પરંપરા માત્ર ગુજરાત કે ભારતમાં જ નહીં પણ વિશ્વના બધા જ દેશો , વિવિધ ભાષાઓ અને વિવિધ પ્રજાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના સંદર્ભમાં મને આ વિષય સાર્વભોમ અને સનાતન જણાય છે.

મારા આ લેખમાં મેં, મરસિયાનો અર્થ, તેની વ્યાખ્યા, વિવિધ સાહિત્યમાં એના વિલાપકાવ્યો તથા મરસિયાનું વિષય વૈવિધ્ય ઉપર મારાથી શક્ય બને એટલો વિસ્તારથી માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને લોકસાહિત્યમાં મળતી મરસિયા વિષયક રચનાઓ વિશે અહીં વિહંગાવલોકન

દ્રષ્ટીએ મેં થોડી વાત કરી છે. લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં એક મહત્વનું સ્વરૂપ છે લોકગીત. લોકગીતનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો એ અંગે પ્રમાણભૂત વિગતો મળતી નથી, પરંતુ અરણ્યવાસી માનવોમાં જ્યારે ભાવનાઓનાં અંકુરો ફૂટ્યાં હશે, બુદ્ધિ વિકસી હશે અને પ્રકૃતિની વિવિધ લીલાની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ શક્ય બની હશે ત્યારે સૌપ્રથમ લોકગીત ઉદ્ભવ્યું હશે. ઝવેરચંદ મેઘાણી ‘રઢિયાળી રાત’માં નોંધે છે કે, ‘જેનાં રચનારાંએ કદી કાગળ અને લેખણ પકડ્યાં નહિ હોય, એ રચનારાં કોણ તેની કોઈને ખબર નહીં હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વ કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે, તેનીય કોઈ ભાળ નહીં લઈ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત. ધરતીના કોઈ અગમ્ય અંધારાં પડોમાંથી વહ્યાં આવતાં ઝરણાંનું મૂળ જેમ કદાપિ શોધી શકાતું નથી, તેમ આ લોકગીતોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન પણ અણશોધ્યાં જ રહ્યાં છે.’

આદિકાળથી માનવજીવન સાથે અભિન્ન રીતે સંકળાયેલાં લોકગીતનાવિવિધ પ્રકારો છે. લોકસાહિત્યવિદોએ એ સંદર્ભે ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્યોઆપ્યાં છે, તેમાં વૈવિધ્ય છે, પરંતુ મુખ્યત્વે લોકગીતોનું સ્વરૂપગત વર્ગીકરણ કરી તેના દસ પ્રકારો ગણાવ્યા છે; જેમાં (૧) હાલરડાં – બાળગીત, (૨) ગોરમાનાં ગીતો, (૩) લઝંગીતો અને ખાયણાં, (૪) રાંદલનાં ગીતો, (૫) તુલસી વિવાહનાં ગીતો, (૬) ઉત્સવ-મેળાનાં ગીતો, (૭) રાસ અને રાસડા, (૮) ગરબા અને ગરબીઓ, (૯) મરસિયા અને (૧૦) સંતવાણી અથવા ભજન સમાવિષ્ટ છે. આ દસ પ્રકારમાંથી અહીં મરસિયા વિશે થોડી વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

સ્વર્ગથી પણ સુંદર માનવલોક આ કારણે જ બિહામણું બની જાય છે. એ વાત કંઠસ્થ પરંપરાના દુહામાં કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે. જુઓ :

સ્વર્ગથી સોહામણું, માનવને આ મૃત્યુલોક;

બે-ત્રણ વાતો દોહલી, જરા મરણ ને વિયોગ.

ભારતીય સંતો, ઋષિમુનિઓ, ચિંતકો અને સમર્થ સાહિત્યકારોએ મૃત્યુ સંદર્ભે અનેક વાતો કરી છે. તેમણે અધ્યાત્મ દ્વારા મૃત્યુ પર વિજય મેળવવાની વાત કરી છે. જો મૃત્યુ અનિવાર્ય હોય અને તે જન્મની સાથોસાથ દેવના આશીર્વાદ કે અભિશાપ રૂપે મળ્યું જ હોય તો તેનાથી ડરવાને બદલે હસતા મુખે તેનો સ્વીકાર કરવો

જોઈએ, હકારાત્મક અભિગમથી જો મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આપોઆપ દુન્યવી મોહ, માયા અને આસક્તિ પર કાબૂ મેળવી શકાય છે. વળી, આત્મા તો અમર છે અને તે તો અનંત યાત્રા કરતો જ રહે છે. શરીર તો તેના માટે એક વસ્ત્ર, પિંજર કે ધર્મશાળા સમાન છે. એ વાત ભારતીય વિચારધારાનો પાયાનો સિદ્ધાંત બની ગયો છે. ભગવાન કૃષ્ણએ પણ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અર્જુનને પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને આત્માની અમરતા, દેહની નશ્વરતા અને કર્મનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો છે. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवो जन्म मृतस्य च ।

(જે જન્મે છે, તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે અને મરે તે જન્મે છે.)

જગન્નિયંતાએ આ સૃષ્ટિમાં કેટલાંક દ્વન્દ્વ-યુગ્મ બનાવ્યાં છે, જેમ કે જન્મ અને મૃત્યુ, મિલન-વિયોગ, રાત-દિવસ, ઉદય-અસ્ત, દેવ-દાનવ, સજ્જન- દુર્જન અને સંત-શૈતાન ઇત્યાદિ. વસ્તુતઃ તો એ એક સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે, આથી એકમેકની સાથે અભિન્ન રૂપે સંકળાયેલાં છે, માટે તેને સ્વીકારવાં જ રહ્યાં. અલબત્ત, આ ફિલોસોફી કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કે ગીતાજીનું જ્ઞાન એક યા બીજા રૂપે સૌ સમજે છે, પરંતુ જ્યારે પોતાને ત્યાં મૃત્યુ આવે છે ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. આથી જ વેદના અનુભવે છે. એ વેદના જ્યારે શબ્દરૂપે પ્રગટે છે ત્યારે અવનવાં રૂપો ધરે છે. ક્યારેક એ કૌંચપક્ષીની વેદનાયુક્ત ચીસના પ્રતિધોષ રૂપે વાલ્મીકિ ઋષિના મુખેથી અનુષ્ટુપ શ્લોક રૂપે પ્રગટે છે કે

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वममः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौंचमिथुनादेवकमवधिः काममोहितम् ॥

માનવજીવનની નશ્વરતા શાશ્વત હોવા છતાં વ્યક્તિ દુન્યવી મોહમાયાનેકારણે સંબંધોની માયાજાળમાં ફસાય છે, આથી તેને સ્વજનની વિદાય ખટકે છે. એ વિયોગની વેદના ઊનાં-ઊનાં આંસુ રૂપે વહે છે. તે શબ્દદેહ ધરે છે ત્યારે લોકો તેનું વારંવાર ગાન કરીને પોતાની વેદના ભૂલવા પ્રયત્ન કરે છે. એ પરંપરા માત્ર

ગુજરાત કે ભારતમાં જ નહીં પણ વિશ્વના બધા જ દેશો, વિવિધ ભાષાઓ અને વિવિધ પ્રજાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, એ વિષય સાર્વભોમ અને સનાતન જણાય છે.

મરસિયાનો અર્થ :

મરસિ(શિ)યો પુ. (અર-મરસિયહ) શોકનું ગીત, મરેલા પાછળ ગવાતુંપ્રશસ્તિ ગીત, રાજિયો-પરજિયો.”

અરબી ‘મરસી’ પરથી મરસિયો -

ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં મરસિયા વિશે કહ્યું છે કે, ‘કાવ્યનો એક પ્રકાર. તેમાં મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિ માટે શોકની લાગણી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. તે સાથે તેના ગુણ વર્ણવવામાં આવે છે. કોઈ આપત્તિ અથવા દુઃખદ ઘટના વિશે લખાયેલા શોકગીતને પણ ‘મરસિયા’ કહેવામાં આવે છે. અરબીમાંતેનો અર્થ રુદન થાય છે. વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં શોકગીત રચવાનોરિવાજ પ્રચલિત છે.’ અંગ્રેજીમાં તેને એલિજી (Elegy) કહેવામાં આવે છે.

ઉર્દૂ મરસિયામાં શહીદના જીવનપ્રસંગો જન્મ, યૌવન, વૈભવ-મૃત્યુની વાત છે. તેમાં ૮ ભાગ – (૧) ચહેરો, (૨) સરોપા (૩) રવાનગી (લડાઈ માટે), (૪) આગમન (લડાઈના મેદાનમાં), (૫) શૌર્યગીતો, (૬) યુદ્ધ, (૭) શહાદત (૮) શોક.-ઉર્દૂ મરસિયા કાવ્ય મોટાભાગે મુસદસ પ્રકારમાં હોય છે. – ઈમામહુસેન અને પરિવારની શહાદત વિષયક ઘટનામાં શિયાપંથીઓની શ્રદ્ધા ભળે છે. આથી શિયાપંથી મુસ્લિમ રાજ્યોમાં આ પરંપરા વિશેષ રૂપે મળે છે. ‘અધર્મ અથવા અસત્ય ઉપર ધર્મ કે સત્યનો વિજય બલિદાન વડે જ શક્ય બને છે.

કરુણપ્રશસ્તિ (Elegy) :

શોકગીત કરતાં વધુ સુબદ્ધ અને દીર્ઘકવિતા પ્રકાર. મૃતક વિશેનાશોકને મૃત્યુજન્ય વિષાદને વ્યક્ત કરે છે.

કોલરિજ કહે છે : 'ચિંતનશીલ ચિત્ત માટે સ્વાભાવિક એવો આ કવિતા- પ્રકાર છે. અને તેથી ક્યારેક તેમાં કોઈ શાશ્વત સિદ્ધાંતના અનુસંધાનેસાંત્વના પણ ભળે છે. વર્તમાનના અભાવ કરતાં, જે કાંઈ વીતી ગયું છે અને જે હવે પ્રાપ્ત નથી એ પરત્વેનો ખરખરો જીવનની ભંગુરતા કેન્દ્રસ્થાને રહે છે.'

મૂળ ગ્રીક અને રોમન પ્રશિષ્ટ સાહિત્યની પરંપરા... શોકગીત.

થોમસ ગ્રે: Elegy written in country church yard. નાના ગામના સ્મશાનમાં જઈ કહે છે કે, અહીંના લોકોને પણ જો તક મળત તો તે કોમવેલજેમ રાજા કે શેક્સપિયર અને મિલ્ટન જેમ કવિ બનત... દીર્ઘકથાના કેન્દ્રમાં સમાજ.

મરસિયાની વ્યાખ્યા :

- હૈયાના ઊના-ઊના નિશ્વાસની કથની એટલે મરસિયા.-મેઘાણી
- 'મરસિયા કરુણ શોકોદ્ગાર છે. મરસિયા એટલે વિલાપનાં ગીતો.

મરસિયાના ગાન, તાન ને લયપલટાની પદ્ધતિ, તેમાં સમૂહવૃંદમાંથી પ્રકટતા કરુણધ્વનિઓ કઠણ કાળજાના માનવીને પણ પિગળાવે છે."

- મૃત્યુ-વિલાપની વેદનાને વર્ણવતી પદ્યરચનાઓ... મુખ્યત્વે દુઃખમાં હોય, પણ છંદો કે ગીતો-લોકગીતોમાં પણ લોકકવિઓએ તેનું ગાન કર્યું છે. એમાં કારુણ્યભર્યો સ્વર-રાગ હોય છે. -ભીખુદાન ગઢવી
- જન્મથી મૃત્યુ સુધીના જીવનચક્ર જેમ રાગના જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીનું વૈવિધ્ય રાગ-રાગિણી રૂપે. રાગના મૃત્યુ પાછળનો રાગ તે મરસિયા. તે ખાસ સોરઠા સાથે સંકળાયેલા છે. જે વાત 'શારદા'ના એક અંકમાં છે.

-ભીખુદાનગઢવી

‘સદ્ગુણી સ્વજનોનાં સંભારણાં તે મરસિયા’-કવિ ‘દાદ’

- ❖ એલિજી કાવ્યો આરંભમાં યુદ્ધ કે પ્રેમ વિશે સર્જાતા. પછી વખત જતાં ગ્રીસ અને રોમમાં શોકાંજલિના ગીત રૂપે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સંભવ છે કે દફન વખતે સંગીતના સૂરોની સાથે ઉચ્ચારાતી પદાવલિનેએલિજી તરીકે ઓળખાવી હોય. સ્પેન્સરનું 'ટેફનેઈદા' પ્રથમ એલિજી, સોળમી સદીમાં છે.
- ❖ મરસિયા માત્ર સ્વજનોના જ નહિ, અંગત ખોટ લાગે તેવી વ્યક્તિના પણ હોય.
- ❖ 'જીવનયાત્રામાં વ્હાલાના વિયોગે હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રગટતી આંસુસિક્ત કવિતા તે આપણા મરસિયા.'
- ❖ 'વિલાપને બદલે મરનારની ગુણપ્રશસ્તિ તે મરસિયા. મરનારની વય, જાતિ, ગુણને છાજે તેવું ગાન તે છાજિયા. મરનારને ત્યાં વહેલી સવારે ગવાતાં વિલાપગીતોને 'પરોઢિયા' કે 'પ્રોવિયા'કહે છે. ગુજરાતમાં વાગડના 'હરિયા 'અને ઈસ્લામમાં 'માતમફૂટણા' વગેરે મૃતકના શોકનાંઅને પ્રશસ્તિનાં ગીતો છે." -ખોડીદાસ પરમાર
- ❖ મૃત્યુની વેદના અવશ્ય, પણ વીરમૃત્યુને મહોત્સવ ગણેલો છે.
- ❖ શહીદની માતાની છાતી ગજગજ ફુલાય, પત્ની હસતાં મુખે સાથ નિભાવે...
- ❖ 'હથેળવે જૂડિયો જકે, હમે ન છૂટે હાથ'-પાબૂજી રાઠોડ-સોઢી રાણી
- ❖ પંડિત જગન્નાથ અને પૃથ્વીરાજ રાઠોડે મૃત પત્નીનાં વિરહનાં કાવ્યો-દુહાઓ રચ્યાં છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિલાપ કાવ્યો :

- ❖ 'રામાયણ'માં મંદોદરી- સુલોચના વિલાપ
- ❖ 'મહાભારત'માં ઉત્તરાવિલાપ તેમજ કૌરવસ્ત્રીઓનો વિલાપ અને
- ❖ 'રઘુવંશ'માં અજવિલાપ પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં :

- ❖ દલપતરામ – 'ફાર્બસવિરહ'

- ❖ ન્હાનાલાલ-'પિતૃતર્પણ',
- ❖ કવિ ત્રિભુવન ' -કલાપીનો વિરહ' અને
- ❖ નરસિંહરાવ ' -મંગલ મંદિર ખોલો' કાવ્યમાં મૃત્યુની વાત કરે છે.
- ❖ લોકોએ વેદનાને હળવી કરવા, દુઃખનું કેથાર્સિસ વિરેચન કરવા માટે અપનાવેલી મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા મરસિયા સ્વરૂપે લોકજીવનમાં વણાઈગઈ છે.

મૃત્યુની શાશ્વતતા: ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુ :

મરસિયામાં અપાર વૈવિધ્ય છે, તો તેમાં વિરલ વ્યક્તિત્વની સુવાસ છે. અનન્ય વીરતા દાખવનાર શૂરવીર, અનુપમ દાતાર, ચારિત્ર્યશીલ અને મૂઠી ઊંચેરા વ્યક્તિના જ મરસિયા રચાયા છે. વળી, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો વીર મૃત્યુને મંગળ ગણી તેનો શોક ન કરવાની વાત પણ કહેલી છે, એટલું જ નહીં સ્વમાનભેર જીવવાની વાત પણ કેટલાક દુહાઓમાં કહેવાયેલી છે. જુઓ:

- મરદાં મરણો હક હૈ, ઉબરસી ગલ્લાંહ;

સાપુરમાં રા જીવણાં, થોડા હી ભલ્લાંહ... ૧

- સૂરાં દાતાં પિંડિતા, તીનું એક સ્વભાવ;

જનમૈ સૌ મરસી, મરી અમર બાત રહ જાય... ૨

- પાણી કેરા બુદબુદા, એસી નર કી દેહ;

દિનાં છિપ જાવસી, જ્યું તારા પ્રભાત... ૩

- માણ રાખે મરજે, મતી મરે મૂકે ન માણ;

જબ લગ સાસ સરીર મેં, તબ લગ ઊંચી તાણ... ૪

૧. વ્યક્તિ વિશેષના મરસિયા :

રતન ટાટા

૧: સાતમે શમી ગયો

ઝળહળ જ્યોતિ માંહ

રતન ગયું રોળાઈ ઈ

પાછો નહીં મળે પારસી.

૨: અડીખમ ઉભો રહ્યો

દલ મા લૈ ને દા'જ

નિત અમને નાઝ

તારા પ્રેમ ઉપર પારસી.

૩: રતન સમું રતન

માનવ મોંઘા મૂલનું,

અમ ધરતી અતૂલ

પાછો આવજે પારસી.

૪: દેશ કાજે દોડતો

વ્હાલું તુંને વિજ્ઞાન,

જોડી એમાં તુજ જાન

પાછો ના હઠ્યો પારસી.

હમીરજી ગોહિલના મરસિયા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વીરોની શહાદતને ખૂબ જ ભાવપૂર્વક વધાવી છે. તેમાં પણ સોમનાથ પર આક્રમણ થયું, એ વખતે 'કલાપી'ના પૂર્વજ હમીરજીગોહિલ સોમનાથની સખાતે ગયેલા. ગીરના ભીલો પણ તેમની સાથે ગયેલા, તેમણે તો હમીરજીના લગ્ન પ્રસંગે હાથધરણામાં માથાં લખાવ્યાં હતાં. ચારણ આઈ લાખબાઈ પણ તેમની સાથે સોમનાથ ગયા અને એમની શહાદતને મરસિયામાં અમર કરી દીધી, જેને કાળનો કાટ લાગ્યો નથી, એવી મર્મસ્પર્શી રચનામાંથીઉદાહરણ જુઓ :

“વહેલો આવે વીર, સખાતે સોમેયાની;

હિલોળવા હમીર, ભાલા અણીએ ભીમાઉત... ૧

કરમાં કરમાળ કરે, ઈ જુએ જગદીશ;

સોમૈયાને શિશ, આલ્યું અરઠીલા ઘણી... ૨

વેળ તહારી વીર, આવીને ઉંવાટી નઈ;

હાકેમ તણી હમીર, ભેખડ આડી ભીમાઉત. ૩

વેગડ વડ જૂજાર, ગઢ બારીએ ગરે નઈ;

સીંગ સમારણહાર, અંબર લગ અડાડિયા... ૪

તું પડતે પડિયા, હર શશિયર હીમા પતિ;

છ ચૂડા ચડિયા, ભજ તો ભાંગે ભીમાઉત... ૫

એકે સર સાચવ્યું, બજડ વાઈ બીજે;

(એમાં) ક્યો વખાણવો કે, હાથ તારો હમીરયા... ૬

વન કાંટાળા વીર, મારે જીવીને જોવા રયા,

આંબો અળવ હમીર, ભાંચ્યો મોરીને ભીમાઉત.. ૭

૩ માતાએ પુત્ર માટે ગાયેલા મરસિયા :

માનવજીવનમાં કાળજાં કંપાવતી આવી ક્ષણ ખૂબ જ દોહાલી હોય છે, એ વેદનાની શી વાત કરવી, પણ જીવનમાં બનતી અસહ્ય ઘટનાની પળે દરેક માતાની મનોસ્થિતિ અહીં પ્રગટતી હોય છે. તેમાંથી બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ.

ચેલૈયાના મરસિયા :

ગિરનાર નજીક આવેલા બીલખા ગામના શેઠ સગાળશા અને ચંગાવતી. સાધુને જમાડીને જમવાનું વ્રત. આઠ આઠ દિવસના ઉપવાસ, અઘોરી સંતે માનવની માટી માગી, પુત્રને ખાંડીને ખવડાવવા તૈયાર થનારનેઆદેશ મળ્યો, હસતા મુખે ગીત ગાતી ગાતી માથું ખાંડ અને એકેય આંસુડુ ન પડવું જોઈએ. માતાએ સાંભેલાના તાલ સાથે જે ગીત ગાયેલું, તે આજે પણ લોકહૃદયે કોરાયેલું છે :

અમે જાણ્યું ચેલૈયાને પરણાવશું, એની જાડેરી જોડશું જાન;

(પણ) ઓચિંતાનાં મરણ આવ્યાં, કુંવર તને ખમ્મા ખમ્મા...

મેલામાં મેલો નૂગરો, એથી ય મેલો લોભ;

એથી મેલા અમે દંપતી, અમને મૂવે ન મળે મોક્ષ. કુંવર...

૪ જીવનસાથીની વસમી વિદાય-પતિ-પત્નીએ ગાયેલ મરસિયા :

જીવનસાથીની વસમી વિદાય ખૂબ જ કપરી હોય છે, તેમાંય બે ખોળિયા અને એક પ્રાણ જેવી જોડતી હોય ત્યારે તો વાત જ શી કરવી ? ખંડિત દંપતીની મનોવેદનાને વાચા આપતી રચનાઓમાંથી બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ :

પત્ની વિયોગે ઝૂરતો ચારણ :

ગર્ય કાંઠાનું ચારણ દંપતી, દુષ્કાળ ઉતરવા દક્ષિણ ગુજરાત ગયા, 'વરસ વળ્યે પાછા વળ્યાં, છાછર ગામે પોરહા વાળાની હદમાં આવી શીંગવડો નદીને કાંઠે ભેંસો અને ચારણ્યને મૂકી, ચારણ કચેરીમાં ગયો, ડાયરાની જમાવટ, ઉપરવાસનો મે, પૂર આવ્યું અને પતિને આપેલા વચનને કારણે ચારણ્ય ન ખસી. રીડિયારમણ થઈ, ખબર મળતાં ચારણ દોડ્યો, પણ મોડો પડ્યો. પત્નીના વિયોગે ઝૂરતા ચારણે વેદનાને દુહામાં વહેતી કરી :

હતું ઈ હારી બેઠો, ખજાનો બેઠો ખોય;

કામણગારું કોય, પાધર તમાણું પોરહા...૧

અમે આવી ઉતારો કર્યો, જબ્બર વસીલો જોય;

(પણ) કામણગારું કોય, પાધર તમાણું પોરહા... ૨

વાછરડું વાળા, ભાંભરતું ભળાય;

(પણ) થર આતમ નો થાય, પરસ્યા વણનો પોરહા... ૩

૫ પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના મરસિયા :

લગ્નસંબંધથી જોડાયેલા જીવનસાથીએ ગાયેલા મરસિયાથી પણ વધારે કટુણ મરસિયા તો પ્રેમની વેદી પર સમર્પિત થયેલા પ્રેમભીનાપ્રેમીઓના છે. જીવનની રાહે જે એક ન થઈ શક્યા તેની અનેક દોહાબદ્ધલોકકથાઓ મળે છે, તેમાં જે વેદનાની વાત છે, તેમાંથી બે ઉદાહરણ જોઈએ:

ખીમરા આહીરના મરસિયા :

ખંભાતથી સંઘ સાથે દ્વારિકા જતી લોડણને પુરુષનું મુખ ન જોવાનું વ્રત. જામ રાવળ ગામે આહીરાણીઓના વૃંદમાં ભાભીના કહેવાથી સ્ત્રીવેશે ખીમરોસાથે ગયો, નદી ઊતરતાં પારખ્યો અને બથ્થ ભરીને મળતાં ઉભયનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. વળતાં આવવાનું વચન આપી લોડણ સંઘ સાથે ચાલી, અહીં પ્રિયતમાના વિયોગે ઝૂરીને ખીમરાએ દેહ છોડ્યો, લોડણ પણ અડધેથીપાછી આવી. સ્મશાનમાં ચિતા સળગતી જોઈ. પૂછ્યું, લોકો કહે ખીમરાએલોડણની પાછળ ઝૂરીને પ્રાણ આપ્યાં.

લોડણની વેદનાને વાચા આપતાં મરસિયા:

જાતાં જોયો જીવાન, વળતાં ભાળું પાળિયો;

ઉતરાવું આરસપાણ, ખાંતે કંડારું ખીમરો... ૧

મારગ કાંઠે મસાણ, ઓળખ્યા નૈ આયર તણાં;

પોઢેલ અમણો પ્રાણ, રાવલિયો રિસાવી ગયો... ૨

ખંભાતથી હાલી ખીમરા, ના'વા ગોમતી ગઈ;
અધૂરા લખ્યા'તા આંકડા, રાવલ અધવચ રઈ... ૩
અણિયાળાં અમ ઉર, ભીંસુ તોય ભાંગે નંઈ;
બળ કરતી હું બીઉં, (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા૪

હલામણ જેઠવાના મરસિયા :

ધૂમલીનો કુંવર હલામણ જેઠવો પ્રતિભાવંત શૂરવીર. સોન કંસારી તેને દિલ દઈ ચૂકી. અનુપમ રૂપવતી સોનને મેળવવા કાકા શિયાજીએ પ્રપંચ કર્યું. બે યુવા હૈયાં ન મળી શક્યાં, તો મરીને પણ મળવાનું વચન પાળવા સોનેસ્વર્ગના પંથે સાથ નિભાવ્યો, એ વાત પણ મરસિયામાં મળે છે :

હાબાની હદમાંય, પીઠીભર્યો પોઢાડિયો;
મીંઢળ છૂટ્યા મસાણ, હારી બેઠાં હલામણો ૧
બેવડ મીંઢળ બાંધિયાં, હલામણને હાથ;
સોનલદેને સાથ, બળવું બરડાના ઘણી... ૨

૬ રાજકવિઓએ રચેલા મરસિયા :

મધ્યકાળે રાજપરિવાર અને ક્ષત્રિયો સાથે કવિઓ ખૂબ જ મૈત્રીપૂર્ણ આત્મીયતાથી રહેતા. એકમેકના સુખ-દુઃખના ભાગીદાર એવા તો અંતરંગ સંબંધોથી બંધાઈ જતા કે મિત્રવિયોગે ઝૂરી ઝૂરીને પ્રાણ ત્યજી દે, એનું ઊજળું ઉદાહરણ છે, ઝાલણશી કાંટા અને કચ્છના રાજવી રા' દેશળ. રાજકવિઓ કે બારોટો મરસિયા રચે ત્યારે દાન ન લ્યે, એવી ઉજ્જવળ પરંપરા હતી. તેમાંથી બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ :

જામ, રાવળના મરસિયા :

મૈત્રી માટે જોધપુરનું રાજકવિ પદ ત્યજી દેનારા આસાજી રોહડિયાનેભત્રીજા ઈસરદાસજીએ જામનગર તેડાવ્યા. જામ રાવળે કવિરાજનું ખૂબ જ માન-સન્માન કર્યું. તેમને થયું આસાજી મારા મરસિયા અવશ્ય ગાશે, પણ મને શો લાભ ? તેથી એક દિવસ પ્રપંચ કરી પોતાના મૃત્યુના સમાચાર વહેતા કરાવ્યા. આસાજીને ખબર પડતાં રાજમહેલમાં આવ્યા, શબવત્ સૂતેલ જામ રાવળને જોતાં જ કાવ્ય સરવાણી ફૂટી, 'સારસી' છંદમાં રચાયેલ આ બારમાસી સાંભળતાં જ જામ રાવળ ઊભા થઈ ભેટી પડ્યા, કહે, 'કવિરાજ ! લાખપશાવ આપું છું, મરસિયા સાંભળવાની મોજ આવી ગઈ.' વાત જાણી કવિરાજ કહે, 'મેં તો તારા મરસિયા ગાયા છે, હવે તારા લાખપશાવ પણ ન ખપે અને પ્રપંચી તમારું મોઢું પણ હું ન જોઉં, એટલું જ નહીં, તારા રાજ્યનું પાણી પણ અગ્રાજ છે.' આસાજીની હૃદયભાવના અને ચારણત્વનો પરિચય કરાવતી રચનાની એક કડી જુઓ :

॥ દુહો ॥

વહેલાં જામ ન વિસરે, અળવ મહાધન ઈન્દ્ર;

જણ વારો વરતાવિયો, સારીખો હરીશચંદ્ર... ૧

॥ છંદ સારસી ॥

વેશાખ માસે હોય વનફળ, અમૃત વસંતા આણહી;

કેતકી જાઈ કુસુમ ફૂંપળ, ભ્રમર લીલા માણહી,

શરદ ચંપો વેલ ડમરો, અધિક પ્રેમળ ઊતરે;

રાજેન્દ્ર પાત્રા જામ રાવળ, સામ ઉણ રત સંભરે... ૧

૭ ભાઈ-બહેનના મરસિયા :

જોગડા ઢોલીના મરસિયા

લોકમુખે કઠોપકંઠ સચવાયેલી લોકકથાઓમાં ભાઈ-બહેનના મરસિયામળે છે, તેમાં ખાંભા પાસેના મીતઆળા ગામની આહીરાણીએ પોતાના ધર્મના માનેલ ભાઈ જોગડાની ઉદારતા અને જે દિવસે ભાઈએ મોઢું સંતાડયું એ દિવસે આંસુ લૂછી એક ગાડી અનાજ મોકલાવેલું એ ઉપકારને યાદ કર્યો છે. જુઓ :

તું વણકર ને અમે વણાર, નાતે પણ નેડો નહીં;

(પણ) ગણને રોઉં ગજમાર, તારી જાત ન પૂછું જોગડા.

૮ મિત્રવિષયક મરસિયા :

કવિઓનાં હૃદય અત્યંત લાગણીશીલ અને કોમળ હોય છે. એમની મૈત્રીનીકથાઓ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે. તેમાંથી પણ બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ.

ઝવેરચંદ મેઘાણીના મરસિયા :

રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીજીએ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનક્ષેત્રેકરેલું કાર્ય વિશ્વવિખ્યાત અને વિરલ છે. ભક્તકવિ દુલા કાગ સાથે તેમને અંતરંગ મૈત્રી હતી. 'મીઠપ વાળા માનવી, જગ છોડી જાશે' એ બે દુહાઓનીએક એક પંક્તિ બન્ને મિત્રોએ રચેલી છે. મેઘાણીજીની અકાળ અને અણધારી વિદાયની ક્ષણે દુલા કાગે રચેલા મરસિયા જગ પ્રસિદ્ધ છે :

લેખક સઘળાં લોકની, ટાંકું તોળાણી;

(એમાં) વધી તોલે વાળિયાં, તારી લેખણ મેઘાણી. ૧

છંદા ગીતાં ને સોરઠા, સોરઠ સરવાણી;

(એટલાં) રોયાં રાતે આંસુએ, (આજ) મરતાં મેઘાણી. ૨

હેમુ ગઢવીના મરસિયા :

કવિશ્રી 'દાદ' અને હેમુભાઈ ગઢવી આમ તો પારિવારિક સંબંધોમાં મામા- ફૂઈના ભાઈ થાય, પરંતુ તેમની મૈત્રી સાહિત્યપ્રીતિને કારણે વધુ દૃઢ બનેલી. તેમાં પણ લોકગાયક હેમુભાઈએ તો યુવાવયે જ ખૂબ જ મોટી

સિદ્ધિ મેળવેલી. આકાશવાણી પર માત્ર ૧૯૫૬ થી ૧૯૬૫ના એક દસકામાં તેમણે રજૂ કરેલાં લોકગીતોએ તેમને લોકહૃદયથી માંડીને વિશ્વના ઉત્તમ ગાયકોનાહૃદયમાં સ્થાન અપાવેલું. તેમના અકાળે અવસાને પ્રગટેલી સંવેદનાની સરવાણી પણ કાળજથી બની ગઈ છે. જુઓ :

ચડશે ઘટા ધનઘોર, ગગન મેઘજળ વરસાવશે;
નીલવર્ણી ઓઢણી જે દિ, ધરા શિર પર ધારશે;
ગહેકાટ થાતાં ગીર મોરાં, પિયું ધન પોકારશે;
એ વખતે આ ગુજરાતને, યાદ હેમુ આવશે.... ૧

૯ સદ્ગુણી રાષ્ટ્રનેતાના મરસિયા :

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના મરસિયા :

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે સદા ઝઝૂમતા રહેનારા રાષ્ટ્રનેતાને પ્રજાનો અનન્ય પ્રેમ મળતો હોય છે. તેમાંય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીને તો માત્ર ભારતીયોએ જ નહીં વિશ્વની પ્રજાએ બિરદાવ્યા છે. તેમની હયાતીમાં જ અનેક કવિઓએ તેમને બિરદાવ્યા હતા. ગાંધીજીના મૃત્યુપ્રસંગે લખાયેલા 'ગાંધીશતક' કાવ્યમાં કવિ નાથુસિંહ મહિયારિયાએ સ્વર્ગમાં સ્વરાજ માટે ગાંધીજી ગયાની લાગણી વ્યક્ત કરી છે.

દેવ સમંદર મન્થિયો, થાક ગયા મથ મથ;
ભારતને બિણ શ્રમ મિળિયો, તૂં ગાંધી અમરત... ૧
નરપત તો સહ ભાજગ્યા, સુરપત જાસી ભાજ;
ગાંધી કરવા ને ગયો, સુરપર માંહિ સ્વરાજ... ૨
કદ દેખાંણા મિંદરા, કદ જોડાંણ હત્ય;
રામ કૃષ્ણ રે બીય મૈં, ગાંધી રી મૂરત." ...૩
વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુના મરસિયા :

સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ગાંધીજી સાથે રહીને દેશને આઝાદી અપાવનારા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુના મરસિયા ભક્તકવિ દુલા કાગે રચેલા, જે આકાશવાણી દિલ્લી પરથી શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે પ્રસારિત થયેલા. જેમાં પંડિતજીને શિવ સ્વરૂપ કહીને સમુચિત અંજલિ આપી છે. જુઓ :વજ્રઘાતભો હિંદ પર, છાયે સકલ દિશિ શોક;

અતિ વિકટ ઉત્પાત ભો, નેહરુ ગયો પરલોક... ૧

જજ્વાલામુખી હિરદય જલે, હસતો રહ્યો હંમેશ;

તન તપી તપી કે ખાખ ભો, તદપિ ન કહ્યો કલેશ... ૨

ગલ ભુજંગ વિખ સહિત ધરી, રહ્યો ઉષ્ણજલ ફૂપ;

નીલકંઠ વંદન સદા, નેહરુ શિવ સ્વરૂપ... ૩

૧૦ 'મા' માટે ગવાયેલા મરસિયા :

માતા અને સંતાનનો સંબંધ છેલ્લા શ્વાસ સુધી કેવો, અતૂટ અને અખંડ હોય છે એ વિશે ઘણી બધી રચનાઓ મળે છે. 'મા તે મા' અને 'જનનીની જોડ સખી'... કાવ્ય અહીં અવશ્ય સ્મરણે ચડે. તો લોકપરંપરામાં કહેવાયું છે કે, 'બાળપણમાં જેનાં માવતર મરે, એને ચો દસના વા વાચ'... વસ્તુતઃ તો એમાં માતૃત્વનો જ મહિમા છે. આવી રચનાઓમાંથી એક ઉદાહરણ જોઈએ.

કવિશ્રી દુલા કાગે રચેલા 'મા' વિષયક મરસિયા

ભક્ત કવિ દુલા કાગનાં 'મા' થોડાં બિમાર હતાં, કાગબાપુ ગામતરેગયા હશે અને અહીં માનું અવસાન થયું. સમાચાર મળતાં જ કાગબાપુ ઘેર આવ્યા. માને સાથે લઈ લીધેલાં. એ સમયે તેમના હૃદયમાંથી પ્રગટેલીસંવેદના દુહા રૂપે પ્રગટી. પ્રત્યેક માનવને માનું સ્મરણ કરાવતા આ દુહાહૃદયસ્પર્શી છે, જુઓ :

મોઢે બોલું 'મા', ત્યાં સાચેય નાનપ સાંભરે;

(ત્યારે) મોટપની મજા, (મને) કડવી લાગે કાગડા.' ... ૧

કંઠસ્થ પરંપરા અને લોકસાહિત્યમાં મળતી મરસિયા વિષયક આ રચનાઓવિશે અહીં વિહંગાવલોકન દૃષ્ટિએ થોડી વાત કરી છે. હજુ પણ આવી અનેક રચનાઓ, છંદો, લોકગીત અને લોકકથાઓનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. મરસિયામાંથી પ્રગટતી લોકસંસ્કૃતિની સરવાણીની પાવન સ્મૃતિ સાથે એટલું જ કહીશ કે, 'મરસિયા કૃતક નથી, તે તો હૃદયની ખરલમાં ધૂંટાઈ ધૂંટાઈનેપ્રગટતી આંસુસિક્ત કવિતા છે, જેને ક્યારેય કાળનો કાટ નહીં લાગે.'

સંદર્ભનોંધ :

- ❖ ¹ ઝવેરચંદ મેઘાણી : 'રઢિયાળી રાત', પૃ. ૧૭
- ❖ ¹ મહર્ષિ વેદ વ્યાસ: 'શ્રીમદ્ભગવદતગીતા', પૃ. ૪૮
- ❖ ¹ મહર્ષિ વાલ્મીકિ : 'રામાયણ', પૃ. ૪૦
- ❖ ¹ કે. કા. શાસ્ત્રી : 'બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ', ભાગ-૨, પૃ. ૧૭૪૦
- ❖ ¹ મેહબૂબહુસેન અબ્બાસી : 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ', પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૩૧૭
- ❖ ¹ ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ : 'લોકગુર્જરી-૧૫', મરસિયા લોકગીતો, પૃ. ૧૩૯
- ❖ ¹ ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા/ડૉ. બળવંત જાની : 'લોકસાહિત્ય-૧', પૃ. ૧૧૨
- ❖ ¹ ખોડીદાસ પરમાર : 'ગુજરાતનાં લોકગીતો', પૃ. ૩૪
- ❖ ¹ જયમલ્લ પરમાર : 'ભાગું તો ભોમકા લાજે', પૃ. ૨૪૦
- ❖ ¹ સન્દર્ભનોંધ ૧ પ્રમાણે, પૃ. ૮૦
- ❖ ¹ સન્દર્ભનોંધ ૧૩ પ્રમાણે, પૃ. ૪૭૨
- ❖ ¹ ઝવેરચંદ મેઘાણી : 'લોકગીત સંચય', પૃ. ૫૦૦
- ❖ ¹ એજન, પૃ. ૪૩૧
- ❖ ¹ સન્દર્ભનોંધ ૯, પ્રમાણે, પૃ. ૨૪૯

વિશ્વસંવિદ્ (Viśvasamvid)- Universal Consciousness & Knowledge

An International Multidisciplinary Journal of Education and Research

Volume: 01 | Issue: 01 | August-Oct 2026 | ISSN(Online): Applied for

- ❖ ¹ કવિ દુલા કાગ : 'કાગવાણી', ભાગ-૩, પૃ. ૭
- ❖ ¹ કવિ 'દાદ' : 'ભાતીગળ સૌરાષ્ટ્ર'નો હેમુ ગઢવી વિશેષાંક, પૃ. ૪૧